

Chikán Ildikó

Az állandósult szókapcsolatokról, különös tekintettel a szórendre¹

Külföldiek számára a magyar nyelv egyik kényes pontja a szórend. Az intézetben² kidolgozott és használt tankönyvek jó gyakorlati eredménnyel tanítják a kérdést, rávilágítva a nyomatékos szó és az ige (állítmány) meghatározó kapcsolatára.

Az "egyszerű igék"-hez képest az igekötős igék esetén a szórend tovább bonyolódik, a helyes megoldások száma növekszik, a mondat magva azonban továbbra is a "nyomatékos szó + ige" kapcsolat marad. Az újabb gondot az okozza, mi is tekintendő igekötőnek³.

Magyar nyelvi tanulmányai során a külföldi viszonylag hamar megismerkedik az "ősi" igekötőkkel – *fel-, le-, ki-, be-, el-, meg-* –, s ezeket könnyen fel is ismeri. Tanulmányai előrehaladtával fokozatosan előkerülnek a még könnyen, majd nehezebben felismerhetők, azaz a határozószókból, névmásokból, személyragozott határozó-ragokból, névutókból igekötővé vált alakok, s a legvégső – szinte kétségbeejtő – felismerést az jelenti számukra, amikor egyes ragos főnevek, melléznevek viselkednek igekötőként (*egyvetért, létrejön, jóllakik*). Szerepeljenek ez utóbbiak akár csak egyetlen, akár több ige mellett igekötőként vagy igekötőszerű előtagként⁴, mindenképp külön figyelmet igényelnek a nyelvtanulótól.

Bonyolítja a helyzetet, hogy egyes ragos névszói alakok hol igekötőként, hol – egyelőre és útban az igekötővé válás felé – az ige egyszerű bővítményeként jelennek meg, azaz az első esetben nyomatékos helyzetben egybeírandók az igével, a másodikban pedig különírandók:

vki útbaigazít vkit

vmi útba esik vkinek

vmi rosszulesik vkinek

vki rosszul jár vmivel

Ez az egybeírás — különírási (igekötő — nem igekötő) gond merül fel a személyragozott határozóragok esetében, melyek irányultságának (bővítményének) személyétől függően funkcionálnak "igekötő"-ként vagy nem:

A férfi **ránézett** a lányra.

A férfi **rám nézett**.

Azonnal **beleszerettem** Andrásba.

Azonnal **beléd szerettem**.

Az autó **nekirohant** a fának.

A kisgyerek **nekünk rohant**.

Máskor hasonló értelmű bővítmények egyike igekötőként egybeírandó az igével – természetesen nyomatékos helyzetben –, másika különírandó mint egyszerű bővítmény:

vki kölcsönad vmit

vki bérbe ad vmit

vki létrehív vmit

vki életre hív vmit

vki kettévág vmit

vmi eggyé válik vmivel

Az indok az egybeírásra az lehet, hogy a "bővítmény + ige" kapcsolat jelentése ezekben az esetekben több a két alkotóelem jelentésének összegénél, új fogalom, új jelentés jött létre. De ez a helyzet fennáll sok különírandó állandósult szókapcsolat (frazeológiai egység) esetén is. Például: *vmi füstbe megy, vmi köddé válik, vki mosolyra fakad*⁶.

*

Most lássuk e szókapcsolatok alaki jellemzőit!

E szókapcsolatok előtagja **névelő nélküli**:

- ragtalan névszó (alanyi szerepben)⁶: *sor kerül vmire*⁷

- ragos névszó

(tárgyi vagy határozói szerepben): *vki sétát tesz vhol*
vmi sorra kerül
vmi jól áll vkinek
vmi ébren tart vkit

- névutós névszó:

vki bíróság elé állít vkit

- határozószó:

vki hanyatt fekszik
vmi együtt jár vmivel

- határozói igenév:

vki sírva fakad

Az utótagok természetesen (igekötő nélküli) igék.

Sajátos csoportot képeznek, de a szórend tanításának praktikus okából a fentiekkel együtt tárgyalandók a "van" igével alkotott állandósult szókapcsolatok (kifejezések). Az ige különféle jelentései szerepelnek ezekben a kifejezésekben. A szerkezetek előtagja a "van" ige előtt lehet:

- maga az alany – (végződés nélkül)
(birtokos személyraggal)	Januárban hideg van.
Rád is szükségünk van.
- valamilyen határozó	A vendégek már útban
vannak hazafelé.

*

Figyelemre méltó és a **helyes szórend** elsajátítását segítheti az a megfigyelés, mely szerint az itt tárgyalt **szókapcsolatok előtagjának viselkedése, mozgása megegyezik az igekötős igék igekötőjének viselkedésével**. Tehát nyomatékos helyzetben megelőzi az igét, nyomatékaltalanban követi, azaz közvetlenül az ige után, esetleg távolabb áll tőle. (Az eddigi példák mind nyomatékos helyzetben álltak.)

Ellenőrzésül a tagadó és felszólító módú alakok, a kiegészítendő kérdések és a rájuk adott válaszok, azaz az igekötős igék, illetve az állandósult szókapcsolatok nyomatékaltalan formájú alakjai szolgálnak:

Elbúcsúztunk egymástól.

Nem **búcsúztunk el** egymástól.
egymástól **el**.

Ne **búcsúzzunk el** egymástól!
egymástól **el**.

A fiú **elbujdosott** bánatában.

Ki **bujdosott el** bánatában?

Ki **bujdosott** bánatában **el**?

Búcsút vettünk egymástól.

Nem **vettünk búcsút** egymástól.
egymástól **búcsút**.

Ne **vegyünk búcsút** egymástól!
egymástól **búcsút**!

A fiú **világgá ment** bánatában.

Ki **ment világgá** bánatában?

Ki **ment** bánatában **világgá**?

A fiú is **bajban volt**.

Ki **volt bajban**?

Azonos az igekötő és az állandósult szókapcsolat előtagjának viselkedése "segédigés"⁸ szerkezetekben is:

A fiú **el** akart **bujdosni** bánatában.

A fiú **világgá** akart **menni** bánatában.

Ki akart **elbujdosni** bánatában?

Ki akart **világgá menni** bánatában?

Ki akart bánatában **elbujdosni**?

Ki akart bánatában **világgá menni**?

A fiú **csendben** akart **lenni**.

Ki akart **csendben lenni**?

Bizonyítékul szolgál az azonos viselkedésre az igekötő harmadik pozíciójának esetével való összevetés is:

vki felfog vmit

vki kézbe vesz vmit

vki helyben van

Fel sem fogta, amit mondtam.

Kézbe sem vette a könyvet.

Csak emlékeztetnem kellett őt valamire, és már **helyben is voltunk**.

További bizonyíték az előtag és az igekötő viselkedésének azonos voltára a "mindig" és hasonló összefoglaló jelentésű szavak, illetve a "kevesen", "ritkán" és hasonló kizáró, kicsinyítő jelentésű szavak utáni helyzetük:

Ő mindig **megkárosít** valakit.

Ő mindig **kárt okoz** valakinek.

Téged ritkán **károsítanak meg**.

Neked ritkán **okoznak kárt**.

*

Ezek után nézzük meg, mely szókapcsolatokat tekinthetjük állandósultaknak! Gyakorlatilag azokat, amelyek együtt felelnek a "Mi történt/történt?", "Mit csinál?" kérdésekre.

- Mi történt a tervetekkel?	- Eleinte azt hittük, hogy kudarcba fullad , de azután sikert arattunk vele.
(- Mi történik?)	Mindig zavarba jövök , ha meglátom.
- Mit csináltál este?	- Tévét néztem .
- Mekkora a kisfiad?	- Még iskolába jár .
(- Mit csinál?)	

E kifejezések nagy részében az igei tag jelentése eltávolodik az eredetitől, esetenként kizárólag "igésítő", mondhatni képzőt helyettesítő szerepe van. Ilyen képzőt helyettesít elsősorban a "tesz" ige (csinál jelentésben), a "készít", "folytat", "végez", "okoz", "köt", "kelt". További "igésítő" funkciót töltenek be a "vesz", "tart", "áll" (=van), "jön", "jut", "kerül", "hoz", "kel" (=kezd), "fog" stb.

Lássunk néhány példát a jelzett igei jelentésváltozatra is!

Este hétkor végeztünk a munkával.	(Este hétkor fejeztük be...)
Attila műszaki egyetemet végzett .	(Attila műszaki egyetemen tanult, ott szerzett képesítést.)
Ma a búzát aratják .	(Ma a búzát vágják le.)
A törökök győzelmet arattak felettünk.	(A törökök legyőztek minket.)
A fiúk élvezték a zenét.	(A fiúknak tetszett a zene, jól érezték magukat tőle.)
A fiúk rokonszenvet élveztek .	(Az emberek rokonszenveztek a fiúkkal.)

*

A frazeológiai egységek tagjai közt fennálló kapcsolat erősségét tekintve egyfajta fokozatosság figyelhető meg. Egyesek esetén a kapcsolat épp csak állandósult, s alig mutat valami halvány többletet az alkalmi szókapcsolatokhoz képest:

vki iskolába megy

vki ölbe vesz vkit

vki karon fog vkit

vki hadat üzen vkinek

Másoknál a konkrét jelentés mellett elvont jelentés is megjelenik:

vki kezébe vesz vmit

vki utat nyit vminek

vki birtokba vesz vmit

vki figyelemmel kísér vmit

vmi/vki közel áll vkihez/vmihez

Különösen fontos e szókapcsolatok állandósult, szoros voltának tudatosítása azokban az esetekben, amikor a két szó együttese valóban új értelmet kap:

vki lázba jön

vmi csütörtököt mond

vmi kútba esik

Ide tartoznak az olyan szakmai kifejezések is, mint:

vki gyököt von vmiből

vki négyzetre emel vmit

vki sorba köt vmit

Fokozottan érvényes az együttes tudatosítás olyankor, amikor a külföldi számára sok gondot jelentene, vagy éppenséggel reménytelen lenne, hogy az előtag eredeti jelentését megértse, illetve felesleges, hogy az állandósult szókapcsolat két tagjának összekapcsolódási történetét, indokát megismerje. Például:

vki szert tesz vmire

vki latba vet vmit

vmi dugába dől

vmi fuccsba megy

Az állandósult szókapcsolatok szerencsés esetben helyettesíthetők egyetlen hasonló jelentésű igekötőtlen vagy igekötős igével. Megjegyzendő azonban, hogy a szinonim kifejezéseknek nem mindig azonos a vonzatuk!

<i>vki szert tesz vmire</i>	<i>vki szerez vmit</i>
<i>vki bérbe vesz vmit</i>	<i>vki bérel vmit</i>
<i>vki postára ad vmit</i>	<i>vki felad vmit (a postán)</i>
<i>vki küzdelmet folytat vmi ellen</i>	<i>vki küzd vmi ellen</i>
<i>vmi széppé tesz vmit</i>	<i>vmi megszépít vmit</i>
<i>vki kifogást emel vmi ellen</i>	<i>vki kifogásol vmit</i>

Kevésbé szerencsés esetben a frazeológiai egység jelentése azonban csak körülírható. Például:

<i>vki részt vesz vmin/vmiben</i>
<i>vki felelősségre von vkit vmi miatt</i>
<i>vki betegállományba vesz vkit</i>

A szinonim jelentésű szerkezetek variálása a stílust gazdagítja, de felvet néhány formai–szórendi, ragozási gondot. Az állandósult szókapcsolatok előtagjai névelőtlenek, tehát ha tárgyi bővítmények, akkor is alanyi ragozású ige követi őket. Kivételt képeznek azok az esetek, amikor az előtag birtokos személyraggal ellátott – bár névelőtlen – tárgy. Ilyenkor természetesen tárgyas ragozásban áll a szókapcsolat igéje:

A háborús felek békét kötöttek.	De!	A történetek kedvemet szegették.
---	-----	--

A fentiekkel szinonim igekötős formákban a tárgyi bővítmény legtöbbször határozott névelőt kap, sőt birtokos személyragot is felvehet.

Kati ajtót nyit.	Kati kinyitja az ajtót.
Kezet mosunk.	Megmossuk a kezünket.

Újabb igekötők kialakulása még ma is tart. E folyamat állomását képezi bizonyos szókapcsolatok fokozatos rögzülése, állandósulása, jelentésük fokozatos, lassú változása a konkrétól a jelképesig.

E szókapcsolatok (frazológiai egységek, kifejezések) igen fontos elemei nyelvünknek, növelik kifejező erejét. Helyes, érthető használatukhoz a helyes szórend alkalmazása is elengedhetetlen. Ennek elsajátításához segít hozzá, ha rávilágítunk az igekötős igékkel való azonos szórendi viselkedésükre, s ennek értelmében összekapcsoljuk tanításukat.

Jegyzetek

¹ Írásom elsősorban a gyakorlati nyelvoktatást kívánja szolgálni, s a felvetett gondolatok is alapvetően a nyelvoktatás gyakorlatában fogalmazódtak meg.

² "Intézet"-en eredetileg a Nemzetközi Előkészítő Intézet, majd igen rövid ideig a Kodolányi János Magyar Nyelvű Előkészítő Intézet, illetve a Kodolányi János Intézet, 1997. márciusától pedig a Magyar Nyelvi Intézet értendő, amely évtizedek óta folyamatosan foglalkozik a magyar idegen nyelvként való tanításával főleg magyar egyetemekre készülő külföldiek számára.

³ E kérdés feszegetésével – melynek bő elméleti irodalma van – jelen cikkemben nem kívánok foglalkozni. Tárgyalásába a gyakorlati nyelvoktatásban — véleményem szerint — csak a magyar (finnugor, általános nyelvész) szakos külföldiek, esetleg a nyelvet felső fokon beszélő és iránta különösen érdeklődő külföldiek esetében tanácsos belefogni.

⁴ A következőkben az egyszerűség kedvéért a két esetre az "igekötőként" kifejezést használom.

⁵ Gyűjtésem és megfigyeléseim eddig főleg a kéttagú állandósult szókapcsolatokra irányultak (bővítmény + ige). A kevés kivételt a csak jelzővel előforduló kapcsolatok jelentik, pl. *vki főiskolai tanulmányokat folytat, vkinek jó kedve van*. Nyilvánvalóan léteznek több tagból álló és/vagy igekötős igével alkotott állandósult szókapcsolatok is, ezek további tanulmányozást igényelnek. Például: *vmi balul üt ki; vki a feje tetejére állít vmit*.

⁶ Szórendi viselkedésük miatt kerülhetnek az itt tárgyalt kifejezések közé az "alany + állítmány" alkotta állandósult szókapcsolatok. Az alany, illetve állítmány elsődlegességének kényes kérdésével itt nem kívánok foglalkozni.

⁷ Itt jegyzendő meg, hogy az állandósult szókapcsolatoknak is lehetnek, illetve vannak vonzataik.

⁸ A "segédige" kifejezés vitatott lehet, de a nyelvoktatásban használata gyakorlati okokból hasznos.

Irodalomjegyzék

- Bencédy - Fábián - Rácz - Velcsovne: A magyar nyelv Tankönyvkiadó 1968
A mai magyar nyelv rendszere (szerk.: Tompa József) Akadémiai Kiadó 1961
Rácz Endre - Takács Etel: Kis magyar nyelvtan Gondolat 1990
A magyar nyelv könyve (szerk.: A. Jászó Anna) Trezor Kiadó 1991
A magyar helyesírás szabályai Akadémiai Kiadó 1994
Jakab István: A magyar igekötők szófajtani útja
Nyelvtudományi Értekezések 112. 1982
Jakab István: A magyar igekötők állományi vizsgálata
Nyelvtudományi Értekezések 91. 1976
Erdős - Kozma - Prileszky - Uhrman: Színes Magyar Nyelvkönyv
Tankönyvkiadó 1990
Erdős - Prileszky: Halló, itt Magyarország! Akadémiai Kiadó 1992
Kovácsi Mária: Itt magyarul beszélnek (kezdőknek)
Nemzetközi Előkészítő Intézet 1988
Kovácsi Mária: Itt magyarul beszélnek (haladóknak)
Nemzetközi Előkészítő Intézet 1991
Chikán - Giay - Kovácsné dr. - Pákozdyné: Magyar nyelvkönyv
(Közgazdász szakirány) Tankönyvkiadó 1986
Prileszky - Tallér - Varga: Magyar nyelvkönyv (Agrár szakirány)
Tankönyvkiadó 1987
Kovácsi Mária: Magyar nyelvkönyv (Orvosi szakirány) Tankönyvkiadó 1982
Chikán - Csonka - Garay: Magyar nyelvkönyv (Közgazdász szakirány)
kísérleti jegyzet, Kodolányi János Intézet 1996